
Лев Баженов

**ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ —
ОДИН ІЗ ФУНДАТОРІВ
УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ
ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ
(до 100-річчя із дня смерті
визначного вченого)**

Історична регіоналістика України на відміну від історичного краєзнавства — це галузь наукових інтересів і досліджень академічних установ, історичних факультетів вищої школи, вчених-істориків, політологів, інших професіоналів, які розв'язують важливі методологічні, теоретичні, міждисциплінарні й практичні аспекти в сфері історичних знань на регіональному рівні відповідно до геополітичної ситуації в сучасному глобальному світі¹. В Україні історична регіоналістика (у Російській Федерації — історичне регіонознавство) започаткувалася з початку 90-х рр. ХХ ст. й знаменувалася заснуванням у 1992 р. в Інституті історії України НАН України Відділу регіональних проблем історії України, неодмінним завідувачем якого є відомий учений, діяч краєзнавчого руху, академік П. Т. Тронько, й остаточно утвердилася в Україні з початку ХХІ ст. з постановням у цій же установі в 2005 р. Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики, який розпочав видавати з 2007 р. свій фаховий збірник наукових статей «Регіональна історія України»². Нині спостерігається тенденція певного відособлення історичної регіоналістики від історичного краєзнавства і краєзнавчого руху, які спираються на значно ширшу соціальну базу, хоча ці дві галузі є двома сторонами однієї медалі, які розірвати неможливо й недоцільно.

Варто зауважити, що власне поняття «історичної регіоналістики» — це сучасний винахід, який ще дебатують, умотивовується й утверджується в суспільно-науковій свідомості. Це яскраво засвідчують гострі дискусії і дебати щодо суті історичного регіоналізму та його ролі в історичній науці, які відбулися з-поміж учасників Першого Всеросійського з'їзду істориків-регіонознавців, що відбувся в Санкт-Петербурзькому державному університеті

¹ Див.: *Верменич Я.* Нова локальна історія та історична регіоналістика // *Регіональна історія України: Збірник наукових статей.* — К., 2007. — Вип. 1. — С. 20–21.

² *Регіональна історія України: Збірник наукових статей.* — Вип. 1. — С. 9.

11–13 жовтня 2007 року³. Старіші поняття «краєзнавство», «історичне краєзнавство» також почали вживатися значно пізніше від своїх витоків і розвитку краєзнавчого руху. Вперше в Україні ці поняття обґрунтував і ввів у науковий і загальний вжиток ще у 1892 році Іван Франко у праці «Галицьке краєзнавство». У Росії галузь «краєзнавство» прижилася лише з 1916 року.

Хоча галузь «історична регіоналістика» з'явилася лише на сучасному етапі розвитку української науки, проте її витoki й початки можна шукати в літописанні від часів Київської Русі до доби козаччини XVII-го — початку XVIII ст., для якого були характерні регіональні підходи у висвітленні історичних подій, в топографічних описах Чернігівського та Харківського намісництв кінця XVIII ст., у працях М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша й інших відомих учених-істориків 40–60-х років XIX ст. Проте дійсно наукові засади формування української історичної регіоналістики (регіоналізму) закладалися в другій половині XIX — на початку XX ст. і пов'язані в першу чергу з діяльністю визначного історика, археографа, археолога, народознавця, діяча національно-культурного відродження України, почесного професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834–1908), якому в березні 2008 року минає 100 років із дня смерті. Поряд із розробкою фундаментальних засад історії України, починаючи з часів України-Руси, концепції національно-визвольних змагань середини XVII ст. й інших періодів, які здійснював Володимир Антонович, він чималу увагу приділяв дослідженням регіональної історії українських земель й, таким чином, заклав наукову історичну регіоналістику⁴.

Значний вплив на формування так званого обласництва в дослідженнях історії України стала багаторічна праця В. Антоновича по упорядкуванню і виданню томів відомого археографічного зібрання документів «Архива Юго-Западной России», його праця над докторською дисертацією «Нарис історії Великого князівства Литовського до смерті вел. князя Ольгерда» та її опублікування в 1882 році, читання ним в Університеті та Вищих жіночих курсах у Києві спеціальних курсів з історії регіонів

³ Див.: Первый Всероссийский съезд историков-регионоведов 11–13 октября 2007 года: Программа. — СПб., 2007 (Секции «Историческое регионоведение: теория и методология», «Российское регионоведение», «Зарубежное регионоведение» та ін.).

⁴ Киян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича // Український історичний журнал. — 1991. — № 2. — С. 64–72; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст. — Хмельницький, 1995. — С. 120–121, 182–183; Баженов Л. В. Володимир Антонович та його учні — дослідники історії волино-подільського краю // Дивокрай: Південно-Східна Волинь: Науково-краєзнавчий альманах. — Хмельницький, 1995. — Вип. 1. — С. 90–93; Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія // Регіональна історія України: Збірник наукових статей. — Вип. 1. — С. 208–209.

(наприклад, «Історія Галицького краю», Історія Київської землі» й ін.), з історичної географії України⁵.

Володимир Антонович багато часу приділяв безпосередньому археологічному, історичному й культурному (народознавчому) дослідженню більшості історико-географічних земель України, публікував відповідні численні праці, які засвідчували його роль як фундатора історичної регіоналістики. Він є упорядником документів про середньовічне самоуправління Києва, Житомира, Луцька, Кам'янця-Подільського та інших міст і містечок України, про демографію, походження шляхетських родів, про Хмельниччину, гайдамаччину XVII–XVIII ст. у редактованих ним дев'яти томах «Архива Юго-Западной России» (1863–1902), упорядником «Сборника летописей, относящихся к истории Южной и Западной России» (1888), автором видань «Археологічна карта Київської губернії» (1895), «Археологічна карта Волинської губернії» (1901), причетний до створення Євтимом Сіцінським «Археологічної карти Подільської губернії» (1901) та інших, які стали до наших днів основою для регіональних досліджень давньої історії України. В. Антоновичу належать наукові праці історико-регіонального характеру «Очерк состояния православной церкви Юго-Западной России» (1864), «Киев, его судьбы и значение с XIV по XVI столетия» (1882), «Монографии по истории Западной и Юго-Западной России» (1885), «Исследования о городах Юго-Западной России. 1432–1798» (1870), «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях» (1885, т. I–V), «Мемуары, относящиеся к истории Юго-Западной России» (1895–1896), «О скальных пещерах на берегу Днестра» (1886), «Бакотский скальный монастырь» (1891), «Грановщина. Эпизод из истории Брацлавской Украины» (1888) та чимало інших. Для всіх цих праць притаманні серйозна джерельна база досліджень (опора в першу чергу на літописи, хроніки, документи, археологічні дослідження), широке використання російської, польської та іншої зарубіжної історіографії, позитивістська парадигма у відтворенні історичних подій, чітко окреслений історико-географічний та етнографічний підхід у дослідженнях минулого України. За викладом фактичного матеріалу, науковою розробкою місцевої (регіональної) історії праці В. Антоновича не втратили своєї актуальності й на порозі XXI ст., знаходяться в постійному науковому обігу. Якби В. Антонович більше нічого не створив би, все одно він зайняв би достойне місце як одного із фундаторів історичної регіоналістики.

Заслуга Володимира Антоновича перед національною українською історичною наукою полягає насамперед в тому, що він не тільки особисто творчим доробком заклав багато для її станов-

⁵ Вовк Я. А. В. Б. Антонович і генезис українського краєзнавства // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 233.

лення, а, головне, що він виховав і згуртував навколо себе її еліту, сформував власну відому Київську наукову історичну школу, яка стала, образно кажучи, кузнею кадрів учених істориків.

З 70-х рр. XIX ст. Володимир Антонович виступив автором проекту, організатором і натхненником, науковим керівником по створенню історичних описів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. З цією метою В. Антонович вміло відшукував і комплектував авторський колектив насамперед з числа своїх талановитих вихованців — студентів історико-філософського та філологічного факультетів Університету св. Володимира. Як правило, він добирав під відповідні теми студентів, починаючи з I–II курсів навчання, кілька років керував написанням ними визначених наукових робіт, на випускному курсі виставляв їх твори на конкурс на здобуття золотої медалі Університету, що давало змогу за рахунок цього закладу публікувати виконані праці в «Наукових записках Київського університету» або окремими монографіями і книгами.

Завдяки такій практиці в 70-х рр. XIX — на початку XX ст. під науковим наставництвом В. Б. Антоновича з'явилася серія книг, присвячена історичним описам географічних областей України від найдавнішого часу до XV ст. включно, в яких на основі використання широкого кола першоджерел і наукової літератури була обґрунтована поява історико-етнографічних регіонів і вперше подавалась їх рання загальна історія. Зокрема, учні В. Антоновича опублікували такі важливі книги: Микола Дашкевич (1852–1908) «Болоховская земля и ее значение в русской истории» (1876), в якій автор уперше обґрунтував існування в межиріччі Південного Бугу, Случі і Горині (порубіжжя Хмельницької, Житомирської і Рівненської областей) Болохівського князівства XII–XIII ст.; Никандр Молчановський (1852–1906) «Очерк известий о Подольской земле до 1434 года» (1885), де обґрунтовується існування в Подністров'ї давньоруського Пониззя XII–XIV ст. і формування Поділля; Олександр Андріашев (1863–1939) «Очерк истории Волыни до конца XV столетия» (1887), Петро Іванов «Исторические судьбы Волынской земли до конца XV столетия» (1895), Дмитро Багалій (1852–1932) та Петро Голубовський (1857–1907) «История Северской земли до половины XIV ст.» (1882, 1887); Митрофан Довнар-Запольський (1867–1934) «Украинские староства в первой половине XVI века» (1896), Михайло Грушевський (1866–1934) «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891) та «Барское староство. Исторический очерк XV–XVIII ст.» (1894), Іван Линниченко (1882–1951) «Черты из истории сословий Юго-Западной (Галичской) Руси XIV–XV ст.» (1894), Володимир Ляскоронський «История Переяславской земли с древнейших времен до конца XIII ст.» (1897, 1903), Павло Клепатський (1885–1938)

«Очерк по истории Киевской земли. Литовский период» (1912) та інші. Крім того, В. Антонович зацікавлював своїх учнів до дослідження історико-географічних регіонів сусідніх з Україною Росії та Білорусії. Так, Василь Данилович (1872–1935) опублікував книгу «История Полоцкой земли до конца XIV в.» (1897), Петро Голубовський — «История Смоленской земли до конца XV ст.» (1895). Проте в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин В. Антоновичу не вдалося описати ранню історію всіх географічних земель і областей України. Поза увагою залишилися на той час історичні описи Буковини, Закарпаття, Галичини та інших регіонів. Не вдалося наставнику і його учням тоді розширити хронологічні межі і висвітлити історичний розвиток описуваних ними областей до кінця XIX ст.

В. Антонович прискіпливо ставився до написання зазначеними авторами монографій. Його не зовсім задовольняла книга О. Андріяшева з історії Волині (хоча вона й досі зберігає наукове значення і знаходиться в широкому вжитку). Тому він доручив П. Іванову підготувати свій варіант книги про Волинь й заповнити «білі плями» з її історії, допущені О. Андріяшевим. Зокрема, П. Іванов більшу увагу звернув на висвітлення соціально-економічних процесів на Волині у XII–XIII ст., на особливості життя тамтешнього боярства. Так само В. Ляскоронський змушений був здійснити передрук своєї книги про Переяславську землю, щоб заповнити прогалини, які містилися в її першому виданні. Подібно зробив І. Линниченко, переклавши у другому виданні своєю книгу з російської на українську мову і значно доповнивши її новим матеріалом.

Або інший приклад. Учень В. Антоновича, а згодом його колега по професорському складу Університету св. Володимира М. Дашкевич на основі детального вивчення давньоруських літописів і, насамперед Галицько-Волинського, у співставленні з іншими джерелами виявив й обґрунтував існування Болохівської землі, як автономного князівства в складі Волинського, а пізніше об'єднаної Галицько-Волинської держави, окреслив його кордони, які визнають в основному сучасні дослідники цієї землі, подав топографію розташування основних населених пунктів краю, до яких відніс літописні міста Меджибіж, Божзък, Болохів (місце дислокації з'ясовується й досі), Губин, Деревин, Кудин та інші, спробував подати схематичну історію князівства, описати антропологічний портрет і побут болохівців, яких відніс до українців. Дослідник опублікував спеціальні роботи з досліджуваної проблеми, зокрема доповідь, виголошену на III Археологічному з'їзді в Києві «Болохівська земля та її значення в російській історії. Епізод з історії Південної Русі в XII–XIV ст.» (1876), статтю «Новітні домисли про Болохів і болохівців» (1884), які не втратили своєї наукової актуальності і практичного вжитку й на початку XXI ст. Якщо Дашкевич був твердо переконаний

в існуванні Болохівського князівства, то інші дослідники цієї землі до кінця XIX ст. здебільшого лише визнавали факт існування цієї землі та опозиційність її боярства і не виділяли її в окреме суверенне князівство. Тому В. Антонович, щоб переконатися особисто в доречності гіпотези М. Дашкевича, у цьому регіоні на рубежі XIX–XX ст. провів археологічні розвідки, побував на місці колишнього значного центру Болохівщини міста Губин на Случі, що тепер у Старокостянтинівському районі Хмельницької області, здійснив обмір його валів, висловив свої припущення щодо його існування⁶. Згодом він систематизував відомі на той час пам'ятки Болохівської землі XII–XIII ст. у відомій «Археологічній карті Волинської губернії» (1901).

Допомагаючи Н. Молчановському в створенні праці з історії Поділля, В. Антонович передав йому матеріали, зібрані ним під час наукової подорожі по Середньому Подністрів'ю 1883 року, а пізніше, зацікавлений історією Пониззя XII–XIII ст., організував археологічну експедицію у 1890 і 1891 рр. по дослідженню давньоруського Бакотського скельного монастиря на Дністрі. Користуючись порадами В. Антоновича, Н. Молчановський не тільки узагальнив опис Середнього Подністрів'я IX–XV ст., але й подав цікаві відомості про стосунки Пониззя з Галицьким та Галицько-Волинським князівствами, про опозиційну роль боярства у цих регіонах стосовно галицького княжого столу⁷.

Загалом, завдяки В. Антоновичу та його учням і послідовникам, була не тільки вперше створена наукова регіональна історія ранньої історії України, народжена галузь наукової історичної регіоналістики України, але в її складі відбулося формування і становлення внутрішніх спеціалізацій на такі наукові підрозділи, як киевознавство, волинознавство, поділезнавство, буковинознавство й інші, котрі також здобули своє визнання й розвиток у 1990-ті — на початку XXI ст. Видання послідовників В. Антоновича до сьогодні складають золотий фонд української історичної науки. З іншого боку, автори названих монографій і книг виявили себе талановитими дослідниками, ввійшли до складу Київської історичної школи Володимира Антоновича і

⁶ Баженов Л., Баженов О. Болохівщина XII–XIII ст. у працях учених і краєзнавців // Болохівщина: земля і люди. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. — С. 9–10; Баженов Л. В. Болохівське князівство в дослідженнях Київської наукової історичної школи 70-х років XIX — початку XX ст. // Літописний Губин в контексті історії Болохівської землі XII–XIII ст.: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Київ; Хмельницький; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004. — С. 15–21.

⁷ Баженов Л. В. Alma mater подільського краєзнавства. Місто Кам'янець-Подільський — центр історичної регіоналістики XIX — початку XXI століть. — Кам'янець-Подільський, 2005. — С. 51.

склали національну еліту української історичної науки. Як бачимо, формування кадрів учених-істориків розпочалося на дослідженнях ними в першу чергу регіональної історії, на базі чого вони сформувались як науковці-професіонали, як діячі вітчизняної історичної науки.

Під впливом історико-регіональних досліджень В. Антоновича і його наукової школи цей шлях торували й інші відомі вчені України кінця XIX — початку XX ст. Так, талановитий історик Олександра Єфименко (1848–1918) у 1895 р. видала книгу «Очерк истории Правобережной Украины», в якій ґрунтовніше проаналізовані соціально-економічний і політичний розвиток цього регіону в значно ширших хронологічних межах, ніж це зробили Н. Молчановський, О. Андріяшев, П. Іванов. Історію Волинської землі доби середньовіччя значно доповнив у своїх регіональних дослідженнях відомий історик Орест Левицький (1849–1922).

Обласний (губерніальний) підхід до вивчення країв імперії був притаманний також російській історіографії. Наприклад, відомий петербурзький чиновник, історик і видавець Помпей Батюшков (1811–1892) став автором проекту, співавтором, меценатом і видавцем по підготовці та опублікуванню науково-популярних книг з історії губерній Російської імперії, в першу чергу тих, які займали територію Правобережної України та Бессарабії. З цією метою він залучив до авторського колективу професорів Київської духовної академії М. І. Петрова, І. Г. Малишевського, російського історика Митрофана Городецького та інших, які були відомими вченими-регіонознавцями. Саме названі автори за короткий час підготували і видали тепер унікальні книги «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края» (1888), «Подолія. Историческое описание» (1891), «Бессарабія. Историческое описание» (1892). Проте для цих книг притаманне відверте прив'язування українських земель до російського підґрунтя та виклад матеріалу згідно офіційної концепції російської історії⁸.

Після смерті Володимира Антоновича в 1908 році справу історичної регіоналістики продовжили вихованці його наукової школи. Зокрема, перевершив свого вчителя-наставника Михайло Грушевський, який у 1920-ті роки відмовився від обласного принципу опису України і перейшов до узагальненого висвітлення історичних регіонів і земель країни (історичне районузнавство). Для цього він створив відомі комісії Історичної Секції ВУАН порайонного вивчення України: Комісія Києва і Правобе-

⁸ Там само. — С. 50; *Баженов Л. В.* Помпей Батюшков — знавець і організатор дослідження історії Великої Волині // Звягель древній і вічно молодий: Тези Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. — Новоград-Волинський, 1995. — С. 139–141.

режної України, Комісія Західної України, Комісія Лівобережжя і Слобожанщини та Комісія Степової України⁹. До того ж, вихованці і послідовники В. Антоновича Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Слабченко та інші заснували власні наукові школи регіонального вивчення історії України.

Водночас В. Антонович, його учні М. Грушевський, Д. Багалій, М. Петров, О. Левицький й інші вищеназвані вчені, які стали істориками-класиками України, ніяким чином не відривали себе від розвитку краєзнавчого руху та історичного краєзнавства, які поширилися в країні у другій половині XIX — на початку XX ст. і за масштабами отриманих результатів значно перевищували науковців-регіоналістів у дослідженні та популяризації історії губерній, повітів, міст, містечок і сіл, епархій, церков, парафій, окремих аспектів місцевої історії тощо¹⁰. Крім того, вчені-історики всіляко підтримували зв'язки з краєзнавцями, науково-краєзнавчими товариствами, епархіальними історико-статистичними комітетами та іншими осередками, надавали їм всіляку науково-методичну допомогу, наставляли їх. Саме тому історична регіоналістика тоді опинилася в затінку історичного краєзнавства. Проте майже через століття опісля, в наші дні, діяльність і творчість на тлі наукової регіоналістики В. Антоновича, його учнів і послідовників особливо актуалізується і слугує надійним фундаментом сучасного розвитку даної наукової галузі в Україні.

⁹ *Грушевський М.* Порайонне дослідження України та Київського узла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 1–24.

¹⁰ *Вовк Я. А.* В. Б. Антонович і генезис українського краєзнавства. — С. 233.